

LA PRESENCIA DE LA CIÈNCIA EN LA PREMSA PERIÒDICA VALENCIANA EN 1898

Amparo Soler Saiz¹; José Vicente Aledón Andújar²; Libertad Caparrós Bayarri²; Aitana Chàfer Andreu²; Juan Antonio Fernández Carballo²; Daniel Gosalbo Gimeno²; Manuel Mínguez Bori; Gerardo Mora Rubio²; Sergio Rodríguez Mimbiela²; Vicent L. Salavert Fabiani¹.

(1) Institut d'Estudis Documentals i Històrics sobre la Ciència. CSIC-Universitat de València; (2) Universitat de València.

Paraules clau: *difusió de la ciència, premsa periòdica, València, El Mercantil Valenciano, Almanaque de las Provincias, segle XIX.*

The presence of science in 1898 Valencia's newspaper.

Summary: The aim of this paper is to approach to the process of the popularization of science in the Valencian society through the selection and processing of the news relating to science in the liberal daily «El Mercantil Valenciano» (441 items) and the conservative yearbook «Almanaque de las Provincias» (56 items) in the year 1898. The authors find some important differences between both newspapers.

Key words: popularization of science, newspaper, València (Spain), *El Mercantil Valenciano, Almanaque de las Provincias, 19th century.*

1. Introducció

Al llarg del segle XIX, l'activitat científicotècnica començà a ocupar un lloc cada cop més predominant en els ambients socioeconòmics del món occidental a causa dels seus progressos que estaven invadint les esferes més domèstiques de la població, des del treball fins a la salut, passant per la higiene pública, la il·luminació i la calefacció. Fou per això que, com ja han posat de relleu diversos investigadors, la ciència i la tècnica començaren a atreure l'atenció d'un dels grans fenòmens de la societat contemporània: la premsa de notícies, i esdevingué matèria informativa. En aquest treball intentarem ampliar el nostre coneixement sobre el tema a través de l'estudi de dues publicacions de signe molt diferent. Per un costat, el diari liberal *El Mercantil Valenciano*, i per l'altre l'anyuari que editava l'empresa de posició conservadora: l'*Almanaque de Las Provincias*. En

aquesta ocasió només ens centrarem en l'any 1898, que hem triat per la seua transcendència política¹.

2. La premsa valenciana de la Restauració

La premsa de notícies valenciana durant la Restauració va caracteritzar-se per la inestabilitat, tant a causa de la censura com per l'efímera vida de moltes de les publicacions, com ara *El Diario de Valencia* i *Las Noticias*, fundats el mes de maig i que no varen acabar l'any². En quant a les publicacions ací estudiades, *El Mercantil Valenciano* havia nascut el 1834 amb el nom de *Diario Mercantil de Valencia*, amb l'objectiu de respondre a la necessitat d'informació per part de la nova burgesia, i va alinear-se junt amb el liberalisme progressista. *El Mercantil Valenciano* nasqué el 1872, lligat al republicanisme i els demòcrates progressistes, front al moderantisme restauracionista representat per *Las Provincias*; que acabava de comprar l'anterior diari.

Las Provincias havia estat fundat el 31 de gener de 1866 per Teodor Llorente, quan va comprar a Josep Campo –amb el compromís de canviar-li el nom– *La Opinión*, diari que havia utilitzat per catapultar la seua carrera política, però que un cop aconseguides les seues aspiracions de representació a Madrid, va abandonar-ho, de forma que *Las Provincias* va aglutinar les sensibilitats conservadores de l'oligarquia valenciana. L'any 1880, la direcció va decidir de confeccionar un anuari, que seria regalat als subscriptors, i que pretenia oferir un resum de la realitat periodística de l'any. La seua presentació en forma de llibre manifesta clarament la seua finalitat: superar el caràcter efímer del diari i buscar un lloc en les prestatgeries de les biblioteques de la burgesia benestant i conservadora valenciana³.

3. Les notícies científicotècniques: balanç quantitatiu

Recordem que les nostres fonts no tenien una vocació científica, sinó que estem davant de publicacions de caràcter noticiós. Dit això, trobem una clara diferència: *El Mercantil Valenciano*, se centra en les informacions de caràcter polític, econòmic i social, front a les qüestions culturals, predominants a l'*Almanaque*.

El Mercantil tenia quatre pàgines, la primera s'ocupava de forma preferent de notícies de caire polític, la segona pàgina era dedicada de forma gairebé exclusiva a petites notícies locals; la tercera incloïa el que ara considerariem seccions, com ara previsions meteorològiques, notícies comercials, moviment del port, etc., més algun petit anunci, i la quarta contenia la publicitat del diari.

¹ Trobareu una aproximació específica, amb un ús abundant de la informació hemerogràfica, sobre la València de 1898, en Pérez (1998).

² *Almanaque de Las Provincias* (1899), p. 177.

³ Vegeu Altabella (1970), Laguna (ed.) (1990), Serna i Pons (1997), Laguna i Martínez (coords.) (1992).

L'activitat científicotècnica, excloent els anuncis publicitaris, va merèixer l'atenció dels responsables d'*El Mercantil Valenciano* en 441 ocasions, que s'hi distribuïren cronològicament de la següent manera:

TAULA NÚM. 1: Distribució de les notícies científicotècniques per mesos

Gener	19	Juliol	80
Febrer	12	Agost	55
Març	25	Setembre	37
Abril	53	Octubre	19
Maig	41	Novembre	43
Juny	36	Desembre	14

(FONT: *El Mercantil Valenciano* any 1898)

L'*Almanaque de Las Provincias* tenia un caràcter menys conjuntural que el diari, ja que els seus periodistes tenien ja la perspectiva de tot un any i per tant, estaven menys constrenyits per la pressió de l'actualitat, de forma que els actes socials tenien un lloc privilegiat. L'*Almanaque* de 1899 té 335 pàgs., al llarg de les quals trobem distintes seccions. Comença amb el calendari, santoral, pronòstics i observacions meteorològiques, a més d'informacions al voltant dels diferents impostos i serveis (p. 1-48). A continuació, la secció *El año 1898 en Valencia* recull una selecció de notícies breus organitzades per mesos, i la nòmina dels representants polítics (p. 49-78). Després, un conjunt d'articles llargs de tot tipus, majoritàriament de contingut cultural, que venen separats per poemes i algun conte. S'acaba amb informacions bibliogràfiques i hemerogràfiques (p. 177-179 i 309-320), i una ressenya necrològica de les personalitats finades al llarg de l'any (p. 321-329). En síntesi, les notícies que hem inventariat fan un total de 56, que suposa el 18.58 % del total de la informació recollida, que s'hi reparteixen així:

TAULA NÚM. 2: Distribució de les notícies científicotècniques per disciplines

Disciplines	EMV	%	ALP	%
Medicina	122	27.66	16	28.57
Serveis	120	27.21	10	17.85
Agronomia	70	15.87	7	12.50
Presència social	51	11.56	9	16.07
Físicomatemàtiques	25	5.66	9	16.07
Tècnica i indústria	42	9.52	5	8.93
Química	11	2.49	-	-
TOTAL	441	56		

(FONT: *El Mercantil Valenciano* any 1898 i *Almanaque de Las Provincias 1899*)

Un cop més, s'aprecia l'enorme pes social de la medicina, no sols pels avenços que va experimentar en aquesta època, sinó per la preocupació humana vers la salut. També resulta excepcional l'atenció prestada a la modernització urbanística de la capital, amb la implantació de noves infraestructures: vies de trànsit, il·luminació i serveis domèstics, tot en funció del progrés d'unes ciutats que veien com els seus espais més pròxims canviaven la fisonomia. Ara bé, una cosa és l'aproximació quantitativa i l'altra és la pròpia percepció de

les coses que tenen els contemporanis. El dia 13 de desembre, *El Mercantil Valenciano* publicava l'article «El progreso científico en los últimos diez años», que recull una llista amb els descobriments més notables: la tracció elèctrica per als trajectes per ferrocarril de llarg recorregut, el cinema, els raigs Roentgen que possibilitaven radiografiar l'interior del cos, la turbina Laval que permetia major pressió a les màquines de vapor, el motor dièsel, el carbur cal·cari del qual s'extreia gas acetilè, l'aire líquid, el telègraf sense fils, els corrents de gran freqüència, les bicicletes i l'automòvil, al qual li auguren un gran futur.

4. La medicina

La brigada sanitària municipal feia pública mensualment al *Mercantil* la memòria de les seues activitats en matèria d'higiene i salubritat. A més, durant l'estiu, davant el perill de les infeccions, s'informava a la població de les mesures que calia adoptar, s'hi recollien les queixes avisant de la insalubritat d'aigües estancades i s'advertia sobre aliments en mal estat.⁴

TAULA NÚM. 3: Distribució de les notícies sobre medicina per matèries

Matèries	EMV	%	ALP
Higiene pública i privada	56	45.90	7
Professionals	27	22.13	2
Terapèutica	17	13.93	—
Patologies	16	13.11	—
Referències bibliogràfiques	3	2.46	7
TOTAL	122		16

(FONT: *El Mercantil Valenciano* any 1898 i *Almanaque de Las Provincias* 1898)

Juntament amb les informacions referides a una de les malalties que més preocupava a la població de l'època: la ràbia, en aquest any, un problema greu s'hi va afegir: la reparació, a partir d'agost, dels contingents militars, entre els quals la febre groga feia estralls i exigia l'organització de llazarets per instal·lar els afectats i evitar que l'epidèmia s'escampara pel país. També, es donà informació sobre la lepra, la pulmonia i la tuberculosi —que tenia en el Dr. Moliner un dels seus més ardents enemics—, les afeccions nervioses, la pulmonia i, les malalties tropicals, en referir-se a la campanya a Cuba⁵.

També tingué un seguiment preferent la celebració el mes d'abril del Congrés Inter-

⁴ *El Mercantil Valenciano*, 6-II; 4-III; 3 i 31-V; 3-VI; 6 i 9-VII, 1, 2, 5, 6 i 12-VIII; 4-IX; 14 i 22-XII.

⁵ *El Mercantil Valenciano*, 1 i 3-IV; 23-VI; 10, 15, 16, 17, 18, 22 i 31-VII; 11, 12, 22 i 23-VIII; 4, 16 i 27-IX; 6-X (notícia sobre els descobriments de Koch contra la malària); 1, 2, 3, 4, 5, 22 i 24-XI; 20-XII. *Almanaque de Las Provincias* ps. 53-54, 67, 71, 73 i 74. Vegeu Salavert i Navarro (1992), 125-140, i Bàguena (1998). El març, el Dr. Moliner va presentar-se a les eleccions generals de diputats a Corts, amb un programa centrat en la lluita contra la tuberculosi. Els més de 3.500 vots aconseguits eren poc menys que la meitat dels dos primers amb dret a escó.

nacional d'Higiene i Demografia a Madrid, el secretari general del qual era el senador nomenat per la Universitat valenciana: Amalio Gimeno.⁶

Les qüestions professionals varen assolir un lloc d'excel·lència. Per un costat, algunes figures són presentades com a grans terapeutes, capaços de guarir fins i tot les malalties més mortals, en una clara manifestació de publicitat encoberta, de la qual també participaven diferents medicaments, especialment el Guayacol; per l'altre, el 14 d'abril va publicar-se el decret que establia els col·legis especials de metges i farmacèutics, que donà lloc a distintes iniciatives per tal de censar els professionals sanitaris, que arribaven a 1068 metges a la província de València.⁷ Per fi, l'ensenyament en les aules universitàries i l'educació sanitària de la població, anà fent-se un lloc a les pàgines del diari: l'estudi bacteriològic del director del Laboratori municipal José Pérez Fuster, l'edició per part de l'Ajuntament de l'obra del dermatòleg Manuel Zuriaga al voltant de la contagiositat de la lepra o la cartilla didàctica *Madre e hijo*, per a l'educació de la mare. La informació bibliogràfica era més àmplia a l'*Almanaque* (3 revistes i 4 llibres): una topografia de València com a estació termal, una agenda d'hidrologia mèdica, un tractat sobre l'apendicitis i unes nocions d'higiene.⁸

5. Serveis

Estem en ple període d'expansió urbanística i de creació d'una xarxa de serveis, com l'electrificació de diferents pobles del País Valencià, que servirà per substituir les fonts d'energia de la maquinària, sobretot agrícola, al món rural, i que també s'introduïa en centres sanitaris, com l'Hospital Militar. Així mateix, són habituals les informacions sobre l'ampliació del traçat ferroviari arreu de la geografia valenciana, amb especial esment a la inauguració de la línia amb Terol.⁹

Pel que fa a la capital, s'està organitzant el plànol urbà i són contínues les expropiacions de cases per eixamplar els carrers del centre i expandir-se vers l'exterior; també comença a exigir-se el trasllat de l'estació de ferrocarrils més enllà de la Ronda i apareixen les primeres propostes de desviar el llit del Túria. A més, es recullen distintes queixes contra les deficiències del manteniment de la via pública: accident d'una senyora al pont de la Trinitat, problemes de salubritat al Cabanyal amb carrers plens de tolles de llot; i mentrestant, el clavueram s'estenia arreu l'Eixample. També denuncien les deficiències del sumministrament

⁶ Vegeu *El Mercantil Valenciano*, 3, 8, 9, 15 i 18-IV. Crida l'atenció que malgrat la implicació institucional en la reunió, els redactors de l'*Almanaque* no triaren cap notícia sobre el congrés.

⁷ *El Mercantil Valenciano*, 27-I; 11-III; 1, 2, 4, 5, 6, 13, 14, 16 i 18-IV; 3, 11, 15 i 17-V; 5, 6 i 8-VI; 16, 21 i 27-VII; 25-VIII; 17-IX; 1, 2, 16 i 23-XI; 12, 16 i 22-XII. *Almanaque de Las Provincias* ps. 253-254

⁸ *El Mercantil Valenciano*, 18-IV, 16-VI i 20 i 28-XII. *Almanaque de Las Provincias* ps. 177-178 i 316-317.

⁹ Val la pena ressenyar la fundació en 1892 de la publicació *La Alianza Valenciano-Aragonesa*, per a la defensa del ferrocarril.

de la companyia concessionària del gas, que pertanyia als hereus del marquès de Campo i de Lebón, que decidí acabar amb el subministrant gratuït del servei d'enllumenat públic i la pujada de preus en el servei domèstic, amb les lògiques protestes dels consumidors. Per altra banda, una empresa francesa interessada en fundar una companyia de tramvies elèctrics, va inaugurar un pont de ferro sobre el Túria mentre que esperava la concessió del servei per part del consistori. Per fi, s'estaven portant endavant les obres d'ampliació i millora de les infraestructures del port de pedra, amb una forta controvèrsia al voltant del dic projectat per desviar el llit del Túria, considerat responsable dels estralls produïts als barris marítims en les recents inundacions de l'any 1897.¹⁰

6. Agronomia

En un altre treball, hem constatat com en l'*Almanaque* varen tenir més protagonisme les notícies referides als diferents esdeveniments socials entorn a l'agricultura i plantejàvem la hipòtesi que al diari hi hauria un seguiment més continu de les peripècies del camp. A hores d'ara estem en condicions de confirmar aquella impressió, com ho prova l'enorme concentració de notícies als mesos d'estiu, amb 12 notícies al juliol i 15 a l'agost, mentre que a la resta dels mesos és molt rar que superen les 5. També hi observem una escassa presència de notícies sobre novetats bibliogràfiques, dominants a l'anuari: 1 de revista i 4 de llibres.

En plena crisi finisecular, l'actualitat agrícola atrau l'atenció de la publicació, amb 29 referències: 11 dedicades a plagues; 10 a incidències meteorològiques; 8 a l'ensenyament, concursos i experiències. També n'hi ha 3 dedicades a la sericultura, 6 a la comercialització, 1 a l'actualitat estricta d'aquesta activitat; 3 dedicades a peticions per cultivar tabac, 6 a les actuacions contra els intents de cultivar arròs en zones prohibides, 2 als adobs i a les notícies sobre les revistes publicades a València, i 1 a les infraestructures, la maquinària, la política agrícola, les qüestions d'agronomia general i el regadiu.

Crida molt l'atenció com aquests darrers aspectes amaguen una sistemàtica campanya de propaganda encoberta dissenyada per Bernardo Giner Aliño, delegat del *Permanent Nitrate Comitee*, en favor dels seus fertilitzants. Pel que fa a l'*Almanaque*, les catastròfiques conseqüències de l'acció de les pluges afavoriren una atenció especial a l'acció dels meteors (3), junt amb els esforços de les autoritats municipals per aconseguir el permís per a instal·lar a la capital una fàbrica de tabacs (3) i la participació de la Societat Econòmica en el concurs de Barcelona.¹¹

¹⁰ Són tan nombroses i sovintejadades les notícies aparegudes a *El Mercantil Valenciano*, que no consignarem les referències per no cansar al lector. *Almanaque de Las Provincias* ps. 50, 52, 54, 58, 64, 66-73, 75, 79-82, 243-245 i 293-294. Els problemes amb la concessió del gas es continuaven al 1903, quan fou un tema recurrent en el diari blasquista *El Pueblo*, tal i com ha indicat l'enquesta realitzada per Amorós (1998).

¹¹ Vegeu Garrabou (ed.) (1988) i Soler i Salavert (1998). *El Mercantil Valenciano*, 3, 18, 22, 23 i 25-III; 4 i 12-IV; 13, 15, 18, 20, 22 i 23-V; 1, 2, 5 i 7-VI; 1, 4, 6, 7, 10, 11, 14, 16, 18 i 23-VII; 1, 2, 3, 4, 5, 7 i 8-VIII; 3, 4, 17, 20 i 25-IX; 24-X; 1, 2, 11, 24 i 30-XI. *Almanaque de Las Provincias*, ps. 52, 53, 67, 68, 243-245 i 317.

7. Presència Social

Les diferents institucions i societats presents a la capital atragueren l'atenció dels periodistes, ja fóra l'Institut Mèdic Valencià, la Societat Valenciana d'Agricultura, la Reial Societat Econòmica d'Amics del País o el Cercle Instructiu Electricista. Tota manifestació social que tenia a la ciència i a la tècnica com a centre tenia assegurat un ampli seguiment per part de la premsa. Ho hem vist amb el Congrés d'Higiene, i una cosa pareguda va ocórrer amb les exposicions organitzades i les conferències impartides. Per altra banda, observem que l'*Almanaque* va concentrar bona part de la seua atenció sobre aquest vessant de la complexa realitat científicotècnica.¹²

8. Tècnica i indústria

Possiblement l'aparició d'el Cercle Instructiu Electricista estiga connectat amb l'enorme esforç que s'estava duent a terme per estendre l'electrificació i, de fet, sembla que estem davant una campanya de propaganda –no sabem si oberta o encoberta– en favor de les possibilitats de les aplicacions industrials de l'energia elèctrica, i fins i tot trobem una notícia sobre el projecte de construir una central al riu Clariano.

Per altra banda, la guerra explica l'interès mostrat pels avanços produïts en la motorització naval, especialment als Estats Units, i a les experiències relacionades amb la marina de guerra que portaven endavant Torres i Sanjurjo, així com el seguiment dels treballs sobre el torpeder Daza, autèntica arma secreta i definitiva, que hauria de donar la superioritat a la marina espanyola i per al qual, va organitzar-se fins i tot una campanya nacional de recollida de fons.¹³

9. Ciències físicomatemàtiques

La major part de les notícies tenen un caràcter honorífic i acadèmic i tenen com a protagonistes a cultivadors d'aquestes disciplines, dels quals glossen els seus ascensos administratius o l'aparició d'alguna obra. També podem fer esment al recordatori i festejos fets arran del centenari de l'adopció del sistema mètric decimal per part dels legisladors revolucionaris francesos (*El Mercantil Valenciano*, 11-IV).

Les disciplines que tenen un major ressò són aquelles de caràcter descriptiu que desporten la curiositat de la ciutadania. Aquest és el cas de l'astronomia i dels fenòmens poc usuals o sorprenents vists per diferents persones, entre els quals destaca el suposat descobri-

¹² *El Mercantil Valenciano*, 20 i 26-I; 24-II; 10, 11, 15, 22, 26 i 30-III; 7, 15, 16 i 19-IV; 14, 24 i 31-V; 4 i 23-VI; 3, 4, 15, 17, 19, 21 i 24-VII; 1, 9, 16, 18, 23 i 27-VIII; 1, 4, 19 i 25-IX; 11, 18, 22 i 27-X; 5, 10, 15, 18, 20, 21, 22, 24 i 29-XI. *Almanaque de Las Provincias*, ps. 51, 55, 70, 93-96, 165-166 i 243-245.

¹³ *El Mercantil Valenciano*, 12 i 24-II; 12 i 30-III; 5 i 7-IV; 2, 10 i 16-VI; 2, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 18 i 30-VII; 16 i 28-VIII; 15 i 19-XI. *Almanaque de Las Provincias*, ps. 243-245 i 319-320, 3 en són bibliogràfiques.

ment d'una segona lluna vinculada a la Terra. De forma similar, es dóna cabuda a l'anàlisi dels fenòmens meteorològics excepcionals produïts i de les seues conseqüències, així com del seu estudi científic, en una conferència llegida per J. J. Landerer. Pel que fa a la geografia, es presta atenció especial als preparatius de les expedicions al Pol Sud¹⁴

10. Química

Hem de posar l'accent en les informacions referides als avanços produïts en el camp de l'aplicació química, com ara la composició i efectivitat dels fertilitzants o qüestions de contingut sanitari, com la notícia sobre el mètode de pasteurització de la llet, així com l'explicació oficial espanyola respecte a l'enfonsament del Maine, l'explosió del qual hauria estat produïda per l'acció d'un «virus». Les publicacions també feren referència a novetats en el camp de la fotografia o de la composició química dels cossos.¹⁵

11. Una recapitulació: Les repercussions de la guerra

La tensió bèl·lica va concentrar sense dubtes la major part de l'activitat noticiosa dels periodistes d'*El Mercantil Valenciano*; una atenció preferent que hem vist com apareix en la quasi totalitat dels apartats analitzats i això que els mateixos redactors varen denunciar les dificultats que tenien per informar (24 d'octubre): «*No sabemos de qué escribir: la censura se interpone constantemente entre nuestro pensamiento y el público... Hablamos de Filipinas, el lápiz rojo; hablamos de Cuba, el lápiz rojo; hablamos del ejército o de la marina, haciendo lógicas distinciones, el lápiz rojo; el pasado, el presente, el porvenir, todo está cerrado a nuestras investigaciones periodísticas*». Després del desastre de Santiago de Cuba, al juny, les autoritats llançaren els rumors, entre una opinió pública consternada per la dimensió de la «catàstrofe nacional», sobre l'existència d'armes secretes pensades per alguns enginyers espanyols i s'apel·lava a la defensa patriòtica de la nació per sufragar les despeses exigides per poder fer-ne ús. El torpeder Daza fou el que més propaganda va rebre. La Societat Valenciana d'Agricultura va organitzar una d'eixes «funcions patriòtiques» amb el fi de fer una subscripció per a la construcció del cuirassat *España*. Aquestes notícies no eren més que infundis que no arribaven a distraure l'opinió i a *Las Provincias* de l'11 de juliol s'informava que «*De la guerra se habló en todas partes, predominando la nota pesimista*» i és que uns dies abans, s'havia convocat una reunió a l'Ateneu per discutir sobre una possible suspensió de la Fira de Juliol, encara que al final s'havia decidit de portar-la endavant (*La Correspondencia de Valencia*, 8-VII). Així la realitat de la derrota començava a ser acceptada per la població, que veia amb ràbia i compassió la repatriació dels soldats derrotats, però que

¹⁴ *El Mercantil Valenciano*, 17-II; 4 i 16-IV; 19-VI; 11 i 15-VII; 25 i 29-VIII; 3-IX; 3-X. A *L'Almanaque de Las Provincias* (ps. 93, 178 i 320), totes les referències són de contingut bibliogràfic o didàctic.

¹⁵ *El Mercantil Valenciano*, 20-III, 2-IV, 8-VII, 5-X i 18-XII. A *l'Almanaque de Las Provincias* (p. 317) només fan esment del tractat de química agrícola de Bernardo Giner Aliño, que hem inclòs en agronomia.

també estaven malalts, afectats per uns mals tropicals, que podien esdevenir un greu problema de salut pública pel perill del contagi. D'aquesta manera, el to de les notícies passa de la commiseració i la crítica oberta al govern per les condicions en què es produïa el viatge, a les crides d'atenció i la prevenció davant uns malalts perillosos.¹⁶

En resum, podem detectar la presència d'uns lectors, la majoria urbans, de classe mitjana i alta, que cercaven les solucions en la idea de progrés i de modernitat. També podem destacar l'apreciable diferència entre el tractament de l'actualitat per part de les dues publicacions analitzades, no sols per la seua contraposició ideològica, sinó també pel tractament donat a cadascuna d'elles.

Aquestes serien les conclusions més notables d'un estudi que és forçosament parcial i que només marca l'inici d'una investigació més ambiciosa, que necessita ampliar el centre d'atenció tant cronològicament com temàticament, en consultar de forma més sistemàtica altres publicacions valencianes i espanyoles.

Bibliografia

- ALTABELLA, J. (1970), *Las Provincias: eje histórico del periodismo valenciano*, Madrid, Editora Nacional.
- AMORÓS SEBASTIÀ, L.I. (1998), *La política sanitaria municipal del Ayuntamiento de Valencia durante 1903 y su utilización propagandística en el diario «El Pueblo», órgano oficial de los republicanos blasquistas*, Treball de doctorat, Universitat de València.
- BÀGUENA CERVELLERA, M. J. (1998), «La prevención de la rabia y la sanidad municipal en Valencia (1894-1916)», *Cronos. Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina y la Ciencia*, 1, 135-142.
- CALZADA ALDARIA, A. (1998), «Comentarios sobre la prensa valenciana y la Guerra del 98». A: GREGORI, J. et al.: *Valencianos del 98*, València, Diputació de València, 75-80.
- GARRABOU, R. (ed.) (1988), *La crisis agraria de fines del siglo XIX*, Barcelona, Crítica.
- LAGUNA PLATERO, A. (ed.) (1990), *Historia del periodismo valenciano: 200 años en primera plana*, Valencia, Generalitat Valenciana.
- LAGUNA PLATERO, A.; MARTÍNEZ GALLEGU, F.A. (coords.) (1992), *Historia de Levante-El Mercantil Valenciano (1834-1992)*, Valencia, Prensa Valenciana.
- PEREZ PUCHE, J. (1998), *La Valencia de 1898*, València, Ajuntament de València.
- SALAVERT FABIANI, V. L.; NAVARRO, J. (1992), *La sanitat municipal a València (segles XIII-XX)*, València, Alfons el Magnànim.
- SERNA, J.; PONS, A. (1997), «Les premses del burgès. Josep Campo i les empreses periodístiques a la València del segle XIX», *Recerques*, 35, 27-50.
- SOLER SAIZ, A.; SALAVERT FABIANI, V. L. (1998), «Notícies sobre agronomia a l'*Almanaque de Las Provincias* (1880-1910)», *Afers, fulls de recerca i pensament*, 29, 157-183.

¹⁶ Hi ha una panoràmica sobre la posició dels diferents diaris valencians davant la guerra, on la preocupació sobre la salut dels repatriats és contínua, en Calzada (1998).